

Сминтина О., Пригаріна П.
(Україна)

ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ В РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ КУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ У V–VII СТОЛІТТЯХ: АРХЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ

Проблему етногенезу та етнічної історії слов'янського населення Східної та Центральної Європи можна вважати одним з найфундаментальніших аспектів всебічного інтердисциплінарного вивчення та розуміння культури багатьох сучасних етносів. Протягом останнього сторіччя ці питання займають одне з центральних місць в слов'янській етнології, археології, історії та мовознавстві. В рамках згаданих наук плідно працюють фундаментальні школи дослідження слов'янських старожитностей; накопичена величезна за обсягом джерельна база; створені специфічні методики та методологічні напрямки її аналізу та історичної інтерпретації. Проте історико-етнологічна проблема виникнення та розвитку слов'янства як етнокультурного феномену залишається далекою від свого остаточного вирішення. В її рамках питання етноісторії слов'ян раннього середньовіччя (V–VII ст.) набуває ключового значення саме завдяки тому, що традиційно саме ці культури постають як підґрунтя для будь-яких ретроспективно-типологічних досліджень слов'янського етногенезу.

За даними картографування археологічних пам'яток, в цей час територія розповсюдження слов'янських культурних елементів охоплює вельми широку область, природними кордонами якої постають Дніпро (на сході), Ельба (на заході), Десна, Прип'ять та польське Помор'я (на півночі), Дунай (на півдні)¹. Ця територія не може розглядатися як

гомогенна ні в природно-ландшафтному, ні в соціально-культурному відношенні. Локальні особливості умов існування окремих слов'янських груп мали б створити певний вплив на формування особливостей їх культурних систем в різних екологічних нішах. Проте в результаті тривалої плідної праці археологів київської школи вивчення слов'янських ранньосередньовічних старожитностей, було встановлено, що матеріальна культура слов'янства цього часу зберігає свою внутрішню єдність і може бути інтерпретована як цілісне явище. Найяскравіше це відбивається в типології жител (абсолютне переважання чотирикутної напівземлянки), способі устрою опалення (печі-кам'янки), наборі форм ліпної кераміки (горщики та сковорідки) та, почасти, у комплексах металевих, кам'яних та кістяних артефактів. Крім того, єдність форм поховального обряду на всьому терені, що вивчається (грунтові могильники з урновими та ямними трупоспаленнями), може свідчити про близькість світогляду (зокрема, релігійних уявлень) ранньосередньовічних слов'ян².

Більш глибокий та детальний аналіз матеріальних решток життєдіяльності слов'янського населення V–VII ст. виявляє певні особливості просторового розповсюдження їх специфічних проявів. Локальну, хронологічну або культурну специфіку в окремих випадках становить внутрішній устрій житла (наприклад, на-

© Сминтина О., Пригаріна П., 1999.

явність центрального стовпа, відкритого вогнища тощо), просторова організація господарських процесів (зокрема, влаштування господарських ям, зовнішніх пічок) та інші елементи. Найнаочніше локальні особливості матеріальної культури ранньосередньовічних слов'ян фіксуються за допомогою розробленого І.П.Русановою принципу класифікації їх ліпної кераміки³. Саме ці розбіжності традиційно вважаються підґрунтям для виокремлення празької, пенківської, колочинської та дзедзицької археологічних культур.

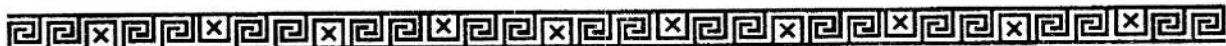
Отже, постає закономірне питання: які саме угруповання ранньосередньовічного слов'янства криються за згаданими археологічними культурами? Інакше кажучи, чи пов'язані ці археологічні культури з певними структурними підрозділами слов'янського етносу (зокрема, з субетносами, з етнографічними групами тощо)? Для пошуку найбільш вірогідної відповіді слід звернутися до загальних теоретичних підвалин проблеми співвідношення археологічної культури та етносу.

В сучасній науці в загальних рисах виокремлюється два основних підходи до побудови теорії етносу. Більшість дослідників розглядає етнос як соціальне явище, категорію, спільність, систему або організм, якій властива низка сталих ознак (М.Ю.Брайчевський, В.Ф.Генінг, В.І.Козлов, Ю.В.Павленко, В.В.Піменов, І.С.Піоро, А.П.Пономарьов, С.О.Токарев та інші). Останніми роками поступово набуває поширення уявлення про етнос як культурну спільність або як засіб вираження та оформлення локальної культури (С.О.Арутюнов, Ю.В.Бромлей, М.М.Гіренко, В.І.Наулко, А.М.Хазанов та інші). З погляду інтердисциплінарного дослідження, яке ґрунтується в тому числі і на даних археології, цей так званий «культурологічний» підхід в процесі інтерпретації ранньосередньовічного сло-

в'янського етносу може виявитися найбільш плідним.

В такому контексті вельми складним завданням постає вирішення окремих загальноновизнаних атрибутів етносу в археологічному матеріалі. Частина з традиційних ознак етносу (наприклад, територія, спільність походження та матеріальної культури, соціально-економічні зв'язки, антропологічний тип) простежуються досить чітко. В археології спільності із зазначеними сталими ознаками розглядаються як археологічні культури. Проте інтерпретація археологічної культури як матеріальних решток життєдіяльності носіїв конкретної етнічної культури сьогодні вкрай неоднозначна.

Починаючи з середини 50-х рр. ця проблема неодноразово опинялася в центрі уваги археологів та етнологів. На сучасному рівні розвитку методологічної та емпіричної бази обох наук співіснує декілька підходів до розв'язання цього актуального питання. Більшість дослідників з більшою чи меншою категоричністю припускає можливість відповідності археологічної культури та етносу (М.І.Артамонов, М.Ю.Брайчевський, О.Я.Брюсов, В.Ф.Генінг, Ю.М.Захарук, І.С.Каменецький, А.П.Смирнов, П.М.Третьяков, О.О.Формозов та інші). З іншого боку, Л.С.Клейн, О.Л.Монгайт, М.Є.Фосс та інші автора виступають проти таких паралелей, ґрунтуючись як на фрагментарності археологічного матеріалу, так і на відсутності в ньому головних, на їх думку, атрибутів етносу: мови та самосвідомості. В той же час фахівці в галузі етнології підходять до рішення цієї проблеми більш диференційовано, припускаючи часткове співпадіння деяких археологічних культур та етносів. Отже, найвірогідніше, що на сучасному рівні розвитку археологічної та етнологічної наук це питання універсального рішення для всіх історичних періодів та культур мати не може. Слід

звернути увагу також на те, що проблема вирізнення в археологічному матеріалі етнографічних груп та субетносів залишається практично нерозробленою ні в теоретико-методичному, ні в практичному відношенні.

Щодо вивчення етнічних процесів в ранньослов'янському середовищі, то в плані відтворення самосвідомості та самовизначення представників певних культурних спільностей, які можуть бути співставлені з археологічними культурами, суттєву допомогу надають писемні джерела. За даними авторів раннього середньовіччя (Йордана, Прокопія Кесарійського, Агатія Мірінейського, Менандра, Протіктора, Феофілакта Симокатти, Іоанна Ефеського, Мавркія Стратега, Феофана та деяких інших), територія розселення слов'ян, їх спосіб життя та найтипівіші риси матеріальної культури в загальних рисах збігаються з тими, що були відтворені за даними археології. Деякі з них підкреслюють спільність мови населення згаданої території. Особлива ж цінність писемних джерел для відтворення етнічних процесів полягає не стільки в простому описі слов'янства у відповідний проміжок часу, скільки у наведенні їх етнонімів та визначенні засад співіснування окремих угруповань.

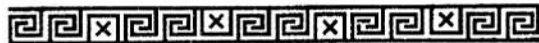
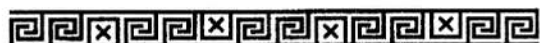
Так, за даними Йордана, для першої половини VI ст. відомі етноніми «венеди», «склавіни» та «анти». Протягом другої половини XX ст. більшість дослідників інтерпретувала їх як свідчення розпаду колись єдиної спільності венедів на антів та склавінів⁴. Останніми роками спостерігається тенденція до повернення до запропонованої Г.Ловмянським інтерпретації цих назв як етнонімів трьох окремих слов'янських спільнот⁵. Вже майже не викликає дискусій співвіднесення празьких старожитностей із склавінами, а пенківських – з антами. Надзвичайно цікавим і плідним для подальшої розробки уявляється припущення В.Д.Барана про можли-

вість співставлення групи населення, за якою залишилася стара назва венедів, зі створювачами пам'яток дзедзицької групи; носії ж колочинської культури завдяки своїй віддаленості були невідомі візантійським історикам і не були згадані у писемних джерелах⁶.

Отже, в першій половині – середині VI ст. ранньослов'янське населення може розглядатися в рамках щонайменше чотирьох угруповань. Розбіжності культурних систем цих груп, скоріш за все, не набувають етнічного рівня. На думку переважної більшості фахівців, об'єднання антів, склавінів та венедів слід розглядати як військово-політичні союзи, які подекуди конкурували один з одним та склалися з багатьох племен, назви котрих та особливості культури на сучасному рівні знань встановити поки що неможливо. Оскільки утворення таких військово-політичних союзів є процесом тривалим, а в VI ст. вони постають вже як сформовані суспільні явища, слід припустити, що початок диференціації слов'янства співпав з початком його функціонування як суб'єкту історичного процесу, тобто не пізніше III ст. н.е.⁷.

Належність до згаданих військово-політичних угруповань вимагала певного рівня самоідентифікації. Так, анти і склавіни, навіть будучи найманцями у візантійській армії, відрізняли себе один від одного. Цей психологічний фактор разом з іншоетнічним і соціальним оточенням та специфічними природно-ландшафтними умовами, сприяла формуванню локальних особливостей матеріальної культури. Отже, не виключено, що празька, пенківська та дзедзицька археологічні культури протягом V-VI ст. можуть бути пов'язані з субетносами, тобто частинами слов'янського етносу зі специфічними рисами культури, для яких притаманний певний рівень самовизначення.

Протягом наступного часу за письмовими джерелами простежується тенденція

до інтеграції слов'янського населення. Так, у Прокопія Кесарійського (друга половина – кінець VI ст.) вже не зустрічається назва венедів, а з початку VII ст. зникають згадки про антів⁸. Для визначення носіїв культурних традицій слов'янського кола все частіше використовується спільний етнонім, що, не виключено, відбиває загальну тенденцію еволюції їх самосвідомості. Розвиток економіки населення Східної та Центральної Європи в цей час також створює сприятливе підґрунтя для інтеграційних та уніфікаційних процесів⁹.

З іншого боку, за даними археології така тенденція до етнополітичної консолідації простежується не досить чітко. В загальному вигляді культуровизначальні риси празької, колочинської, пеньківської та дзедзицької груп пам'яток продовжують існувати протягом майже всього VII ст.¹⁰. Поки що не викликає суттєвих заперечень лише теза про взаємне розселення колишніх склавів та антів Іордана на традиційну територію проживання друг друга. Отже, існуючі розбіжності матеріальної культури окремих угруповань слов'янства в VII ст., не виключено, можна пояснити співвіднесенням цих угруповань з етнографічними групами.

Таким чином, протягом V-VII ст. ранньослов'янське культурне середовище постає як динамічна система, розвиток якої визначався загальним ходом історико-культурних процесів на терені Східної, Центральної та Південної Європи. Виникненню ранніх слов'ян на початку V ст. передував тривалий процес взаємодії багатьох культур римського часу, що, разом з іншими зовнішніми та внутрішніми факторами сприяло формуванню чотирьох археологічних культур. Сучасний рівень дослідження празьких, колочинських, пеньківських та дзедзицьких старожитностей не виключає можливості співвіднесення їх з окремими субетносами в рамках спільного слов'янського етносу. З кінця VI ст. спостерігається посилення тенденції до етнополітичної консолідації цих угруповань. До кінця VII ст. це, скоріш за все, приводить до усвідомлення приналежності до єдиного етносу, але локальні розбіжності матеріальної культури зберігаються. Подальший історичний розвиток слов'янського населення протягом VIII-IX ст. сприятиме поглибленню цих розбіжностей та закріпленню їх на рівні етнічних особливостей.

¹ Баран В.Д. Славяне в середині I тис. н.е. // Проблемы этногенеза славян. – К., 1978. – С. 13.

² Давня історія України: У 2 кн. – К., 1995. – Кн. 2. – 224 с.; Проблемы этногенеза славян. – К., 1978. – 143 с.; Славяне на Днестре и Дунае. – К., 1983. – 250 с.

³ Русанова И.П. Славянские древности VI-VII вв. – М., 1976. – С. 16-38.

⁴ Винокур И.С. Черняховские племена на Днестре и Дунае // Славяне на Днестре и Дунае. – К., 1983. – С. 105-135; Королюк В.Д., Наумов Е.П. Перемещение славян в Центральной и Юго-Восточной Европе и формирование народности (итоги и перспективы) // Славянские древности. – К., 1980. – С. 5-11; Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – М., 1982. – 357 с.

⁵ Баран В.Д. Підсумки і проблеми досліджень ранньослов'янських пам'яток в Україні // Історія Русі-України: Історико-археологічний збірник. – К., 1998. – С. 11-19; Ловмянский Г. Основные

части позднеплеменного и раннегосударственного строя славян // Становление раннесредневековых славянских государств. – К., 1972. – С. 4-16.

⁶ Баран В.Д. Указ. раб. – С. 19.

⁷ Винокур И.С. Черняховские племена на Днестре и Дунае // Славяне на Днестре и Дунае. – К., 1983. – С. 105-135.

⁸ Баран В.Д. Сложение славянской раннесредневековой культуры и проблема расселения славян // Славяне на Днестре и Дунае. – К., 1983. – С. 5-47; Скржинская Е.Ч. О склавенах, антах, о Мурсианском озере и городе Новиетуне // Византийский временник. – 1957. – Т. 12. – С. 3-30.

⁹ Винокур И.С. Соціально-економічний розвиток ранньосередньовічних східних слов'ян у світлі нових археологічних даних // Історія Русі-України: Історико-археологічний збірник. – К., 1998. – С. 20-26.

¹⁰ Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990. – С. 246-254.